

2. Беренштам В. Т. Г. Шевченко і простолюдини, його знайомі // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 107-115.
3. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 716 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
5. Желвакова Е. Лукашевичи и их вклад в жизнь России и других государств: Материалы с 850 по 2011 гг. Ареол проживания в Российской империи, Царстве Польском и Польше / Желвакова Е. Ю., Головачев В. С., Лукашевич Ю. Б. – СПб.: Нестор-История, 2011. – 220 с.
6. Жур П. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 1979. – 278 с.
7. Жур П. Шевченківський Київ // Дніпро. – № 7. – 1989. – С. 18-30.
8. Жур П. Шевченківський Петербург / П. Жур. – К.: Дніпро, 1972. – 193 с.
9. Лукашевич Ю. Б. Лукашевичи: семейная хроника. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 248 с.
10. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка: (звід матеріалів до його біографії) / Михайло Чалий; пер., післям. та комент. В. Л. Смілянської. – К.: Веселка, 2011. – 263 с.
11. Шевченко Т. Г. Біографія / В. С. Бородін, Є. П. Кирилук, В. Л. Смілянська, Є. С. Шаблювський, В. Є. Шубравський. – К.: Наукова думка, 1984. – 556 с.
12. Шевченко Т. Г. Біографія / Є. П. Кирилук, Є. С. Шаблювський, В. Є. Шубравський. – К.: Наукова думка, 1964. – 635 с.
13. Шевченко Т. Г. Близнецы // Повне збір. тв.: у 12 т. – Т. 4: Повісті / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 11-119.
14. Шевченко Т. Г. Щоденник // Шевченко Т. Г. Повне збір. тв.: у 12 т. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь Южнорусский". Записи народної творчості / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 11-187.

УДК 821.161.2:82-311.6

АКЦЕНТИ ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ ТА ЗАСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ласкава Ю. В., здобувач

Запорізький національний університет

Стаття присвячена дослідженню та виявленню основних акцентів і способів трактування образу та характеру останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського в українській літературі. У статті виявлені специфічні особливості трансформації фольклорного матеріалу в літературних текстах. Основні акценти в статті зроблені на виявленні позитивних, нейтральних і негативних характеристик образу П. Калнишевського через словесні оцінки інших персонажів. Науковою новизною статті є те, що автор звертає увагу на діапазон трактування образу кошового П. Калнишевського в українській літературі.

Ключові слова: інтерпретація, експресія, сарказм, образ, фольклор, факт, історична фігура.

Ласкавая Ю.В. АКЦЕНТЫ ТРАКТОВАНИЯ ОБРАЗА И СРЕДСТВА ХАРАКТЕРООБРАЗОВАНИЯ ПОСЛЕДНЕГО КОШЕВОГО ЗАПОРОВСКОЙ СЕЧИ П. КАЛНЫШЕВСКОГО В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена исследованию и выявлению основных акцентов и способов трактования образа и характера последнего кошевого Запорожской Сечи П. Калнышевского в украинской литературе. В статье выявлены специфические особенности трансформации фольклорного материала в литературных текстах. Основные акценты в статье сделаны на выявлении позитивных, нейтральных и негативных характеристик образа П. Калнышевского посредством словесных оценок других персонажей. Научной новизной статьи является то, что автор обращает внимание на диапазон трактования образа кошевого П. Калнышевского в украинской литературе.

Ключевые слова: интерпретация, экспрессия, сарказм, образ, фольклор, факт, историческая фигура.

Laskava Y. V. EMPHASIS OF IMAGE INTERPRETATION AND MEANS OF CHARACTER CREATION OF THE LAST ZAPORIZHZHYA SICH ATAMAN P. KALNYSHEVSKYI IN UKRAINIAN LITERATURE / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is devoted to the investigation and identification of the main emphasis and ways of the last Zaporizhzhya Sich ataman P. Kalnyshevskiyi interpretation in the Ukrainian literature. Features of transformation of the folk material in the literary texts are revealed in the article. The main emphasis are made on the identification of positive, neutral and negative characteristics of P. Kalnyshevskiyi's image by the means of the verbal evaluation of the other characters. The scientific innovation of the article is the author's attention to P. Kalnyshevskiyi's image range of the interpretation in the Ukrainian literature.

Key-words: interpretation, expression, sarcasm, image, folklore, fact, historical figure.

Публіцистично-художнє висвітлення життєвого шляху останнього кошового отамана Запорозької Січі стало предметом документального дослідження й художнього осмислення у творах різних жанрів, часів, авторських позицій щодо інтерпретації життя й діяльності П. Калнишевського та засобів його трактування. Зокрема, ця історична постать наявна в текстах С. Авдєєнка, В. Антоновича, О. Апанович, М. Аркаса, В. Грибовського, М. Грушевського, Р. Іваничука, Р. Іванченко, А. Кащенко, Г. Колісника, В. Коломійця, І. Крип'якевича, Д. Кулиняка, М. Лазорського, А. Скальковського, М. Слабошпицького, Б. Сушинського, та ін.

Враховуючи те, що вивчення життя й долі останнього кошового отамана Запорозької Січі та визначення його місця в українській історії виглядає цілеспрямованим процесом, причому розуміння й розкриття діяльності П. Калнишевського відзначається значним спектром оцінок та припущень, канонічних засобів зображення та авторських потрактувань, виявляється дивним той факт, що в літературознавчому плані літературно-художня інтерпретація постаті кошового П. Калнишевського залишається нерозкритою. Актуальність обраної теми полягає в тому, що ця літературознавча проблема є вкрай важливою й потребує системного підходу й цілісного вивчення.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей зображення та способів трактування образу останнього кошового в українській літературі. Досягнення вищезазначеної мети передбачає розв'язання таких завдань: розглянути специфіку характеротворення художнього образу Петра Калнишевського в українській літературі; визначити основні аспекти трактування цього образу в історичних творах.

Одним із ключових аспектів відображення історичної постаті П. Калнишевського в літературному дискурсі, як вважаємо, є специфіка характеротворення останнього кошового в тих текстах, де він є літературним героєм, адже письменники, що в ті чи інші епохи звертаються до цієї історичної особи, роблять різні акценти основних її психологічних рисах.

Питання засобів вираження історичного контексту так чи інакше пов'язане з теорією експресії, що "спирається на цілий комплекс психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання" [1, с. 7]. Але експресія може мати, як мінімум, три різновиди: експліцитну оцінність позитивного плану, коли об'єкт оцінки всіляко насичується інтенсивним пафосом беззастережної його підтримки; протилежно спрямованою по відношенню до першого типу оцінністю негативного плану, що має більш-менш помітні параметри в своєму вираженні; імпліцитну оцінність, яка виражає контекст прихованими, закодованими засобами, на відміну від прийомів експліцитного плану [1, с. 7].

Варто вирізнити нейтрально сконструйовані текстові зв'язки, в яких немає досить різко спрямованих на позитив чи негатив характеристик, а натомість переважає стримана емоційно-оцінна контекстність.

Під цим кутом зору доцільно порівняти уривки з текстів В. Антоновича та О. Апанович. У першого читаємо: “Старшина, нічого не прочуваючи, поїхала, та більше вже не вернулася. Її одвезено до Петербурга, звідти без суду порозсилано її по Сибіру, в Якутську та Іркутську області, а Калнишевського заслано в Соловецький монастир, тогочасну політичну тюрму. Тут він 26 років (1774-1808) просидів у зробленій у стіні халабудці, яка мала чотири кроки вдовж і два вшир” [2, с. 201]. Тут немає жодного відверто експресивізованого засобу мовлення, крім демінотиву “халабудка”, а вся експресія прихована в контекст у вигляді фактів (термін безсудного покарання й розміри камери) і алюзій. Тобто маємо яскравий приклад імпліцитної оцінності, де опора внутрішнього трагізму знаходиться не в тропеїчній побудові, а у внутрішній конструкції фактів.

У науковому творі О. Апанович констатовано: “Петро Калнишевський – жертва національно-колоніальної політики Катерини II, був патріотом України, невтомним, мужнім оборонцем Запорозької Січі – останнього вогнища волі, незалежності й демократизму” [3, с. 272]. Виділені слова відрізняються підвищеними ознаками позитивної конотації, а “вогнище” тут – яскравий приклад публіцистичної метафори-штампу, що максимально увиразнює контекст, маючи до того ж яскраво виражений ментальнісний відтінок, оскільки формується під впливом етнокультурних чинників.

Акцентовано позитивною є характеристика П. Калнишевського і в М. Слабошпицького: “Як свідчать сучасники, він [П. Калнишевський] справді відзначався в численних баталіях і особистою хоробрістю, і мудрим керівництвом” [4, с. 114], “Відомо також, що кошовий мав заслужену репутацію будівничого. З його ідеї і на його кошти з'явилися прекрасні церкви в Лохвиці, в Ромнах, а також у знаменитому Межигірському монастирі” [4, с. 114], “Минали в ув'язненні довгі літа, а життя ніяк не покидало колись могутнього, виснаженого неволею запорозького проводиря” [4, с. 114]. В останньому випадку бачимо також уже відзначену вище оповідну манеру фольклорних джерел, що стилізуються, звідки з'являються стійкі епітети та метафори. Загалом це дозволяє трактувати постать П. Калнишевського як не просто позитивну, а величну, сповнену пафосу, героїко-романтичну, до чого й прагнув автор, використовуючи подібні експресивні засоби.

Варто зазначити, що при творенні художньої постаті П. Калнишевського автори дуже активно послуговуються фольклорними засобами. Народно-поетичний матеріал може трансформуватися в літературному тексті за різних стратегій і тактик, як зазначав О. Гнатюк за концепцією литовця В. Кубилюса: 1) у руслі стилізації фольклорного матеріалу, тобто максимально близького наслідування лексичної, стильової, жанрової природи усної народної творчості; 2) у межах психологічної інтерпретації фольклорних мотивів, коли народно-поетичні джерела не просто передаються у своїх художніх деталях, а певним чином піддаються переосмисленню, ширшому тлумаченню, не відриваючись при цьому від першоджерел; 3) у міфологізацію, тобто використання фольклорних мотивів із глибинним осмисленням першоджерел, які не передаються близько до первісного тексту зі збереженням загального звучання, а можуть включатися в суттєво модифіковані образні схеми, власноруч вигадані автором міфологічні системи тощо [5, с. 87].

У М. Слабошпицького, як і в Р. Іванченко, Д. Кулиняка, Р. Іваничука, А. Кащенко, бачимо, перш за все, відтворення фольклорних елементів у їхньому дослівному звучанні, але там же бачимо й різні рівні трансформації народно-поетичної стихії: по-перше, за допомогою стилізації пісенних та легендарних першоджерел, наприклад, у М. Слабошпицького, по-друге, через переосмислення фольклорної образності (Д. Кулиняк, Р. Іваничук, зокрема, в епізоді втечі юного пастуха із січовиками), нарешті, за умов міфологізації, що її всебічно розглядаємо в поезії роману “Журавлиний крик” з його домінуючими образами годинника, лялькового театру тощо. Переосмислення фольклорних джерел дає змогу насамперед збагатити додатковими барвами психологічний портрет останнього кошового, міфологізація ж переводить народно-поетичний дискурс у філософсько-світоглядний.

Підкреслено позитивну, аж до певних рис героїзації, характеристику життєвого шляху П. Калнишевського в лавах Запорозького Війська дає й Д. Кулиняк: “За сімдесят років бурхливого, сповненого небезпек козацького життя П. Калнишевський набув неабиякого військового й політичного досвіду, став видатним політиком і воєначальником свого часу, пройшовши довгий шлях від козацького джури, молодика, до кошового отамана, “батька” синів “плодовитої матки козацької” [6, с. 14]. Основні акценти зроблено на службових якостях особи останнього кошового, який визначається як видатний політичний та військовий діяч, та на метафоричних переносах життя як шляху та виборного голови січовиків як постаті з міфологічними рисами патерналізму. Все це дає гранично позитивізований портрет останнього кошового, що має сприйматися читачами – під кутом зору, що його задає автор, – історичною постаттю величезних масштабів.

Позитивізація постаті П. Калнишевського в Д. Кулиняка простягається так далеко, що майже в одному контексті згадується сваволя козацьких низів та політична сутність царату: “Мав що втрачати, однак усе одно не примирився з царською сваволею і підступністю, тим-то ще більше заслуговує на пошану та вдячність” [6, с. 34]. Як стиліст, Д. Кулиняк виявляє схильність до фігур, притаманних публіцистиці, наприклад, загарбання земель Коша Запорозького реалізується в межах метафори “звіриного” плану: “Решту земель поділили між хижакками дрібнішими – дворянами новоспеченими й столбовими, офіцерами царської армії, поміщиками та іноземними переселенцями-колоністами” [6, с. 34].

Значно відмінну від канонічної версії практику інтерпретації реального образу П. Калнишевського застосував М. Грушевський, що досить збалансовано підходить і до оцінки постаті останнього кошового, і доволі нейтрально говорить про розправу над колишнім козацьким урядником: “Калнишевський – людина, гідна всілякої поваги й така, що нічим перед урядом не завинила, утримувався тим не менше в найжахливішій обстановці одиночного ув’язнення в Соловецькому монастирі до самої смерті (1801 р.)” [7, с. 269]. У цьому мікротексті, перш за все, впадає у вічі стриманість інтонацій, переведення основного тягаря змісту в підтекст, що вигідно відрізняє тлумачення подій М. Грушевським від надто переповнених публіцистичним пафосом сентенцій ряду авторів, що звертаються до постаті останнього кошового. Для українського історика П. Калнишевський – це, насамперед, визначний діяч, а вже потім жертва режиму: саме оцінка потенціалу цієї особи, як видно зі сказаного, і мотивує репресії, а ніяк не якась “захмарна” жорстокість режиму.

Таке потрактування особи останнього кошового можна назвати нейтральним: інтерпретатори загалом позитивно оцінюють постать П. Калнишевського, але не замовчують і певні амбівалентні риси його діяльності, котрі можна тлумачити з певними коливаннями між позитивом і негативом, які взаємно анігілюються, якщо можна застосувати тут цей фізичний термін.

Взаємно нейтралізуються й оцінки діяльності П. Калнишевського Б. Сушинським. Як державницьки налаштований есеїст, цей автор з підкресленим пієтетом, аж до форсування позитивного пафосу, оцінює заходи кошового з колонізації території вольностей: “...Калнишевський удається до геніального плану: розсилає гінців по українських губерніях, запрошуючи безземельне та малоземельне городове козацтво переселятися на пониззя Дніпра, на території січових паланок, і в такий спосіб “залюднювати” правічні січові простори. Погодьмося, що це було справді державне рішення, тільки так українські козаки могли врятувати свої землі від остаточної російської колонізації...” [8, т. 1, с. 366]. Але вже в трактуванні невідтримки кошовим Коліївщини з’являються в есе негативні моменти: “Гнів козацької сіроми був таким великим, що на Січі почалися погроми, а сам Калнишевський лише дивом урятувався від кийків та шабель: перевдягнувся і з кількома товаришами утік човном до Кодака” [8, т. 1, с. 367].

Особливо нищівною є критика діяльності П. Калнишевського в Б. Сушинського, коли зображення стосується професійної честі його як військового, адже з цього погляду, командування кошового не вкладається, на думку автора, ні в які канони: “До якої ж бойової нездарності треба було довести колись могутню військову організацію, що звалася Січчю, щоб 86-тисячне військо росіян уздріти аж тоді, коли однієї темної ночі оточило січову фортецю!.. Це ж як треба було довоюватися Калнишевському та його офіцерам, що не мав ні передових роз’їздів, ні розвідки, ні належно організованої охоронної служби! Після цього кошовий отаман

Калнишевський, за канонами лицарської честі, мав би зробити собі характері, чи принаймні пустити собі кулю в чоло, а все його офіцерство – посипати голову попелом і повмирати від ганьби” [8, т. 1, с. 370].

Негативна оцінність образу останнього кошового може виражатися й за допомогою конотативних засобів: “Сам Калнишевський – за свідченнями літописців – начепив на шию медальку з “патретом” та самоцвітами, узяв хліб-сіль і, разом із старшиною, – пішов кланятись генералові Текелі” [8, т. 1, с. 373]. Контекст тут “тримають” доведені аж до обсценності засоби мовлення, які й підкреслюють негативну конотацію. А загалом можна констатувати, що характеризування Б. Сушинським останнього кошового є дуже різноспрямованим, у залежності від поглядів автора на події.

Отже, твори етіологічної жанрової групи, що зображують звичаї, не завжди володіють єдністю пафосу, що в одному й тому ж моралізуючому творі може бути виражене й гумористичне, й сатиричне, й сентиментально-ідилічне, й елегійне, й навіть трагічне ставлення письменника до зображуваних характерів та подій. Таку стильову інтерпретацію образу П. Калнишевського можна назвати дуалістичною, амбівалентною, такою, що коливається в своїх оцінках від однієї крайності до іншої.

Загалом нейтральною є характеристика П. Калнишевського в історичній праці А. Скальковського: “У порівнянні зі своїми попередниками, він [кошовий], не зважаючи на незнання грамоти, що було необхідною умовою кошовського звання, був досить освіченим, кмітливим й несхильної вдачі. Він на диво мистецьки знав сучасних йому людей, і якби політичні події 1770-х р. не звели нанівець потреби в Запорозькому війську, він надовго порятував би цю знамениту громаду” [9, с. 387]. Тут безперечне визнання заслуг у той же час супроводжується раціоналістичним аналізом певних рис характеру останнього кошового, що демонструють, перш за все, “холодний”, зважений погляд на цю історичну постать, без акцентів на концептах “герой” і “жертва”. Натомість наголошується політична вправність та розсудливість П. Калнишевського.

Негативну ж експліцитну оцінність несуть на собі, наприклад, думки А. Каченка, який оцінює П. Калнишевського з погляду властивих керівництву останнього кошового багато в чому антидемократичних тенденцій: “...Боячись за долю всього Війська, запорожці, починаючи з 1764 року, не скидали Калнишевського з уряду, хоч на нього й на іншу старшину було невдоволення “черні”, і він порушував одвічні військові звичаї, за такі вчинки на Старій Січі кошового кинули б у річку” [10, с. 290]. На відміну від конотацій у цитаті з О. Апанович чи досить близьких до оцінок цієї дослідниці експресивних характеристик Д. Кулиняка з їхнім акцентовано схвальним пафосом, А. Каченко демонструє конотацію виразно негативного плану, керуючись у цьому підході до трактування фігури П. Калнишевського демократичним дискурсом, а не державницьким, як це в О. Апанович чи в того ж таки Д. Кулиняка. Але в обох випадках маємо справу з відверто вираженою оцінкою, яка демонструє нам той яскравий факт, що перед нами не тільки історико-біографічні, а й багато в чому публіцистичні твори: “Суб’єктивні авторські оцінки оживлюють для читача особистість того, хто пише, дозволяють познайомитися з його емоціями, почуттями” [10, с. 103]. Відтак, ті ж оцінки “підсвічують” і ту особистість, про яку йдеться в публіцистичному тексті.

Виділяємо в текстах, присвячених долі останнього кошового, дискурси, в яких дуже сильним елементом інтерпретації образу П. Калнишевського й подій навколо нього є сарказм. Він виділений нами в поезії Б. Лепкого про кошового отамана, він же чітко репрезентує себе в конструюванні фрази в Р. Іванченко. Ці сентенції адресовані політичним супротивникам кошового, тому в них і наголошено саркастичні зауваження. Те ж спостерігаємо і в Д. Кулиняка: “Стосовно Катерини II в нього [П. Калнишевського] не могло бути ілюзій, надто він добре знав ціну “монаршої ласки” [6, с. 34]. В обох випадках сарказм створює “перевернутий” контекст, коли в формально-логічному плані позитивну характеристику варто дешифрувати навпаки – негативно.

Але близьким до сарказму може бути й пафос сентенцій, присвячений П. Калнишевському, якщо останній розглядається з позицій засудження його соціально-політичних практик. Сарказм, це спосіб вираження негативної оцінки предмета або явища, що передбачає загострене несприйняття цих об’єктів. Безсумнівною перевагою іронії є її багатоплановість,

багатомірність, яка поєднується з високою місткістю, лаконічністю форми. Іронічний смисл, який створюється певними мовними засобами, може збуджувати найрізноманітніші асоціації, зокрема й образні. У системі художнього твору іронія близька до метафори, яка поєднує, співпредставляє непокдануване, і тим самим збуджує показує явища дійсності в найнесподіванішому ракурсі. Ці риси взаємопов'язаних прийомів загострення контексту й мотивують звернення авторів творів про П. Калнишевського до зниженого трактування певних смислів.

Отже, одним із ключових аспектів відображення історичної постаті П. Калнишевського в літературному дискурсі, як ми вважаємо, є специфіка характеротворення останнього кошового в тих текстах, де він є літературним героєм, адже письменники, що в ті чи інші епохи звертаються до цієї історичної особи, роблять різні акценти основних її психологічних рисах.

Образна характеристика фігури П. Калнишевського чітко кореспондується з тропеїчною побудовою художніх реплік щодо нього: тут також реалізуються крайні точки зору на останнього кошового – від беззастережного схвалення, патетизації до не менш акцентованого засудження з розгалуженими випадками двоїстого, нейтрального змалювання останнього кошового. Відповідним чином групуються й тропи-характеристики особи П. Калнишевського: 1) позитивно марковані щодо його характеризування; 2) амбівалентні й комплікативні; 3) негативно налаштовані за своїм образним вектором.

Історичні твори про останнього кошового Петра Калнишевського надають багатий матеріал для подальших літературознавчих студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чабаненко В. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Апанович О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. М. Апанович // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – С. 244-272.
4. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію (події і люди української історії) / М. Ф. Слабошпицький. – К.: Довіра, 1993. – 244 с.
5. Гнатюк О. Трансформація фольклорного матеріалу в літературному тексті / О. Л. Гнатюк // Молода нація. Альманах. – 1997. – № 6. – С. 84-91.
6. Кулиняк Д. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
7. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
8. Сушинський Б. Петро Калнишевський, кошовий запорозького козацтва / Б. Сушинський // Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть: історичні есе: у 2 т. / Б. Сушинський – Одеса: ЯВФ, 2006. – Т. 1. – С. 362-374.
9. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького; [переклад з рос. Т. Завгородня] / А. Г. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
10. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Ф. Кашенко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.